

Lesmap Zalen 18e eeuw

DE 18e EEUW IN DE MUSEUMCOLLECTIES

In oktober 2024 openen in **MUSEUM KUNST & GESCHIEDENIS** drie nieuwe zalen. De kunstvoorwerpen weerspiegelen de maatschappij van de 18e eeuw en de veranderingen die deze periode kenmerken. In de 18e eeuw vindt een nieuw denken ingang en zal de rede stilaan winnen van het dogma. Deze evolutie vindt geleidelijk plaats vanaf het einde van de 17e eeuw. De nieuwe manier van denken zal verstrekkende maatschappelijke gevolgen hebben, en ook de godsdienst, wetenschap, het wereldbeeld en visie op kolonies sterk beïnvloeden. De periode staat gekend als de Verlichting, mondt uit in de Franse revolutie en zal door-kantelen naar de samenleving van de 19e eeuw.

Vier thema's komen in dit dossier aan bod:

- **De maatschappij in de 18e eeuw**
- **Verlichting en godsdienst**
- **Wetenschap en technologie**
- **Wereldhandel en kolonisatie**

Deze lesmap nodigt uit om anders te kijken naar de museumvoorwerpen. Naast kunstobjecten zijn het bovenal ook bevoorrechte getuigen van een bijzonder tijdperk. Ze worden geconfronteerd met verschillende eigentijdse tekstbronnen*: pamfletten, wetenschappelijke artikels, essays, reisverslagen en recepten.

De lesmap richt zich tot leraren, in de eerste plaats van het middelbaar onderwijs, om met het materiaal aan de slag te gaan in de klas, eventueel als voorbereiding of naverwerking van een museumbezoek.

*Waar mogelijk werden de teksten in vertaling opgenomen, in de andere gevallen is de originele Franse versie gebruikt met een parafrasering van de inhoud in het Nederlands.

DE SAMENLEVING IN DE 18e EEUW

De 18e eeuw is, tot 1789, de periode van het Ancien Régime of het absolutisme: de koning heeft alle macht, van godswege. Wat hij beslist is juist en rechtvaardig. De koning heeft beslissende en uitvoerende macht en moet geen verantwoording afleggen aan een rechterlijk of wetgevend orgaan.

De Lage Landen worden vanaf 1715 deel van het Oostenrijks-Habsburgse Rijk en evolueren naar een regime van verlicht despotisme. Er wordt rekening gehouden met de ideeën van de Verlichting en erkend dat ook de gewone mens noden heeft. Evengoed blijft alle macht bij de koning en is er nog geen sprake van de scheiding der machten.

OBJECT

Allegorie op de intrede van Jozef II, biscuit porselein, Doornik, ca. 1780

Deze porseleinen beeldengroep is een allegorie op de intrede van Jozef II (regeerde van 1765-1790), die keizerin Maria-Theresia opvolgde. De jonge vorst is rechtstaand afgebeeld voor een piramide, die bekroond is met de keizerlijke arend en versierd met een medaillon met de afbeelding van zijn moeder, Maria Theresia van Oostenrijk.

Naast Joseph II staan twee figuren die 'macht' en 'zege' voorstellen. De piramide verwijst mogelijk naar de vrijmetselarij, die Jozef II onder staatscontrole brengt. Zo ontstaat een keizerlijke loge. Deze controle gebeurt trouwens ook op alle religieuze instellingen. Zo wil hij de Kerk seculariseren of verwereldlijken. Aan de achterzijde zit een naakte man, hij stelt de Schelde voor. De Noordelijke Nederlanden hadden de Schelde geblokkeerd, wat uiteraard voor onenigheid zorgt met Jozef II.

Vanaf de Middeleeuwen is de samenleving ingedeeld in drie standen: de adel, de clerus of geestelijken en de derde stand, goed voor 95% van de bevolking. De koning, de adel en de clerus genieten ongekende privileges; de gewone mensen kennen geen (politieke) rechten. Zowel de adel als de hogere clerus leefden in weelde, omringd door zeer luxueuze voorwerpen waarvan het nut zoek leek voor de meerderheid van de bevolking.

TEKSTEN

SIEYÈS, Émmanuel-Joseph, *Qu'est-ce que le Tiers-État ?*, 1789, p. 2, 8

Qu'est-ce que le Tiers-État ?

Le plan de cet écrit est assez simple. Nous avons trois questions à nous faire.

1* *Qu'est-ce que le Tiers-État ? Tout.*

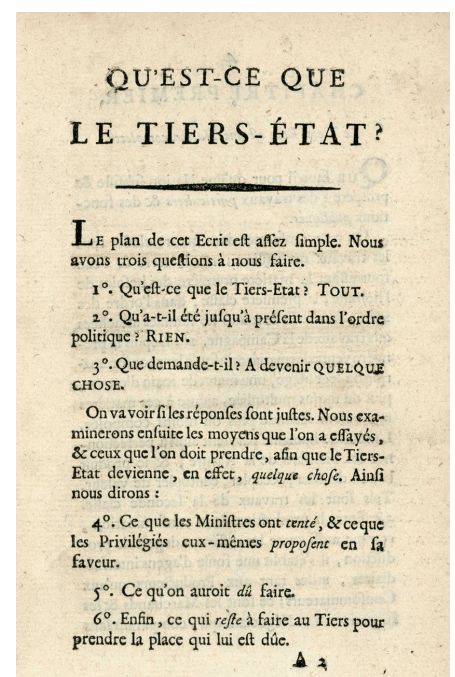
2* *Qu'a-t-il été jusqu'à présent dans l'ordre politique ? Rien.*

3* *Que demande-t-il ? À y devenir une chose. (...)*

Les fonctions publiques peuvent également, dans l'état actuel, se ranger toutes sous quatre dénominations connues, l'Épée, la Robe, l'Église et l'Administration. Il serait superflu de les parcourir en détails pour faire voir que le Tiers-État y forme partout les dix-neuvièmes, avec cette différence, qu'il est chargé de tout ce qu'il y a de vraiment pénible, de tous les soins que l'Ordre privilégié refuse d'y remplir. Les places lucratives et honorifiques seules y sont occupées par les Membres de l'Ordre privilégié (...). (L'État) le plus mal ordonné serait

celui où non seulement des particuliers isolés, mais une classe entière de Citoyens mettrait sa gloire à rester immobile au milieu du mouvement général, et saurait consommer la meilleure part du produit, sans avoir concouru en rien à la faire naître. Une telle classe est assurément étrangère à la Nation par sa fainéantise.

Dit pamflet van Émmanuel-Joseph Sieyès (1748-1836), uitgegeven ter gelegenheid van het bijeenroepen van de Staten-Generaal door Lodewijk XVI in 1789, is een striemende aanklacht tegen de miserabele omstandigheden waarin de gewone mensen leven: de derde stand werkt hard en draagt bij tot de economische rijkdom van vorst, adel en kerk, maar krijgt weinig terug. De standenmaatschappij van het ancien régime wordt onder vuur genomen. Dit pamflet heeft bijgedragen tot het losbarsten van de Franse Revolutie.

De adel en clerus, aan de kaak gesteld door Sieyès, leeft in overvloed en ledigheid. Voorwerpen uit de zalen getuigen hiervan. Ze zijn bewaard tot op vandaag, precies omdat het luxe objecten zijn.

OBJECTEN

Robe à la française, zijde en borduurwerk, Frankrijk (?), 1730

De rijkdom etaleert zich uitdrukkelijk in de kleding en mode van de tijd. Denk aan de damesjurk met 'panier' of hoepelrok. Onmogelijk om actief te zijn of te werken in dergelijke kostbare en verfijnde - maar ook onhandige - kledij. Ook mannen dragen zijden fluwelen outfits, rijk geborduurd met gouddraad. De kleren maken de man en vrouw: ze zijn bovenal een uiting van de rijkdom en plaats in de samenleving.

Mannenpak: zijde en borduurwerk, Frankrijk (?), ca. 1780

Een man van stand rookt geen tabak, maar snuift die! Porseleinen doosjes voor snuiftabak worden vaak als geschenk gegeven. Dit doosje is, ook aan de binnenkant van het deksel, versierd met spelende mopshondjes. De kleine, kortharige hondjes komen vanaf de 17e eeuw vanuit China over naar Europa, in het zog van de toenemende wereldhandel. Het luxediertje wordt al snel het favoriete huisdier aan de belangrijke Europese hoven.

Doosje versierd met mopshonden, hard porselein, goud, Manufactuur van Meissen, 1750-1760

In de salons van rijke dames komt de adel samen om te praten over nieuwe filosofische ideeën of wetenschappelijke inzichten. Daar hoorde ook een kopje koffie of thee bij, in die periode heel dure producten, gedronken uit fijn servies.

Dit koffieservies, versierd met het wapenschild van Karel van Lotharingen is gemaakt in China. Het getuigt van de exclusiviteit van het servies en van deze elitedrank.

Kop en schoteltje met wapenschild van Karel-Alexander van Lotharingen, porselein, zgn. *Chine de Commande*, China, ca. 1760

De kerk en haar leiders pakken graag uit met hun privileges en pronken met hun rijkdom. Bisdommen en parochies hadden belangrijke inkomsten, van onder meer de opbrengst uit grondbezit. De rijkdom uit zich niet alleen in de bouw van kerken maar straalt ook af van de liturgische garderobe. Tijdens de misviering draagt de voorganger somptueuze gewaden. Deze kazuifel is rijkelijk versierd met bloemmotieven in goud- en zilverdraad. De weelderige versiering heeft ook een symbolische betekenis, ze vormt een eerbetoon aan God.

Kazuifel, zijde, borduurwerk, goud- en zilverdraad, Italië, 1700-1730

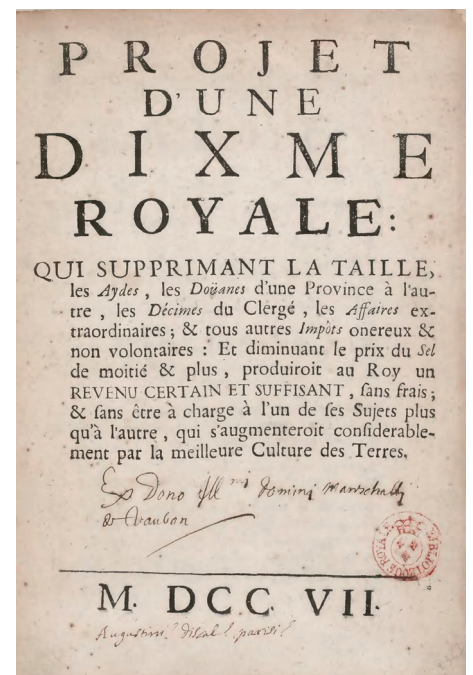
De museumstukken vertellen vooral het verhaal van de adel en de hooggeplaatste geestelijken. Het leven van de derde stand, nochtans het overgrote deel van de samenleving, is veel minder tot helemaal niet vertegenwoordigd. In geschreven tekst is wel informatie terug te vinden over dit deel van de bevolking.

DOCUMENT

VAUBAN, *Projet d'une Dîme Royale*, 1707, p. 74-78

Reste à faire état des deux millions d'hommes, que je suppose tous manouvriers ou simples artisans répandus dans toutes les villes, bourgs et villages du royaume (...). Bien que cette partie soit composée de ce que l'on appelle mal à propos la lie du peuple, elle est néanmoins très considérable par le nombre et les services qu'elle rend à l'État. Car c'est elle qui fournit tous les gros ouvrages des villes et de la campagne. (...) C'est elle qui fournit tous les soldats et matelots, et tous les valets et servantes ; en un mot, sans elle l'État ne

pourrait subsister. (...) Tout ce qui s'appelle bas peuple ne vit que de pain d'orge et d'avoine mêlés dont ils n'ôtent pas même le son (...). Il n'y a que les plus aisés qui mangent du pain de seigle mêlé d'orge et de froment (...). Le commun du peuple (...) ne mange pas trois fois de la viande en un an (...). Tels sont ceux que nous appelons manouvriers, dont la plupart n'ayant que leurs bras, ou fort peu de choses au-delà, travaillent à la journée, ou par entreprise, pour qui les veut employer. Ce sont eux qui font toutes les grandes besognes, comme de faucher, battre à la grange, couper les bois (...)

Sébastien Le Prestre, Seigneur de Vauban (1633-1707) werkt als stedenbouwkundig architect onder Lodewijk XIV en XV in Frankrijk. Hij is vooral bekend om zijn vestingbouwwerken, maar hij schrijft ook een essay waarin hij zich uitspreekt voor de gewone mensen, vooral voor de boeren die tienden moeten betalen op hun oogst aan de lokale clerus of heerser. In *La Dîme Royale*, gepubliceerd in 1706, komt hij met een plan om de belastingen te hervormen, waarin ook adel en kerk een evenredige duit in het zakje moeten doen. Hij is heel kritisch over het feit dat de adel en de kerk nauwelijks of geen belasting betalen. Hij stelt een belasting voor afhankelijk van het inkomen. Lodewijk XIV was hierover erg verbolgen. Het document werd gecensureerd door zijn Conseil Privé.

OBJECTEN

Vauban schrijft over het schaarse en eenzijdige menu van het volk. Het contrast met de overdadige eetcultuur van adel en clerus is heel groot en komt ook tot uitdrukking in de luxueuze serviezen van de elite. Deze serviezen zijn niet alleen heel kostbaar, maar ze tonen ook de verscheidenheid aan voedingsmiddelen, ingrediënten en recepten, in schril contrast met die van de ruime bevolking. Dit kopje, *à la Reine* genaamd, heeft twee oren en een diep schoteltje. Er werd chocolade uit gedronken. Dit dure drankje werd voorgeschreven om koorts, depressie of... de effecten van alcohol te behandelen. Dit type kopje wordt ook *trembleuse* genoemd. Het diepe schoteltje staat toe te beven (wat een zieke kan overko-

men) zonder morsen. Wat over de rand gaat, wordt opgevangen in het schoteltje.

De chocoladekop *à la Reine* maakt deel uit van het Servies met Vogels van Buffon (of *Service aux Oiseaux de Buffon*). Het is besteld door de hertog van Orléans bij de porseleinmanufaktur van Doornik. Het servies in Doorniks zacht porselein bestaat uit 1593 stuks – gemiddeld bestond een servies uit 300 à 700 stuks. Het omvat onder andere 280 borden en 300 kopjes voor veel verschillende gerechten en dranken, bovendien voor veel genodigden. Ook zijn er verschillen-

de soorten opdienschalen, suikerpotten, theepotten, ijskommetjes, eierdopjes, bouillonkommen,... aansluitend bij een geraffineerde keuken. De factuur van dit servies is bewaard en vermeldt de kostprijs van 60 148 Franse ponden voor 1593 stuks! Waarschijnlijk is de factuur nooit volledig betaald. Het is dan ook een enorm bedrag. In vergelijking zie je de prijzen van producten zoals suiker en brood, maar ook het maandloon van een arbeider.

Servies van de hertog van Orléans: beker *à la Reine*, zacht porselein, Manufactuur van Doornik, 1787-1792

Tabel van gemiddelde prijzen in Frankrijk (Loire departement) in de 18e eeuw (bron : R. Faure, Economie, revenus et prix au XVIIIe siècle en Forez : <http://forezhistoire.free.fr/images/92-Faure-CVDF-Economie-18e-2011.pdf>

(1 pond = 20 sols)

2 pond brood (ongeveer 1 kg) = 4 tot 8 sols

2 pond suiker = 30 sols, hetzij 1 pond en 10 sols

1 pond boter = 6 tot 8 sols

2 pond koffie = 36 livres, hetzij 1 pond en 16 sols

Gemiddeld salaris van een arbeider in de landbouw per dag: 7 sols

Gemiddeld salaris van een metselaar per dag: 18 sols

Gemiddeld loon van een huisbediende per jaar: 60 pond

Cornelis Bontekoe, 1685, *Tractaat van het excellentste kruid Thee*, Vermeerdert en vergroot met byvoeginge van noch twee korte Verhandelingen, I. Van de COFFI; II. Van de CHOCOLATE, 's Gravenhage, 1685, p. 306 ev.

Omtrent de preparatie van dese drank is niets waar te nemen, als dat men een stuk of twee van een goede CHOCOLATE doet in een koperen potje, 't welk met 't water gevult, een weinig op kolen gestaan hebbende, aan 't koken is gekomen. Daar by kan men een weynig suiker doen, en met de stok alles omroeren tot dat het schuymd, wanneer 't bequaam is, om in een kopje over te gieten, en 't soo warm uyt te drinken.

Hoewel 't niet quaad is, een weynig CHOCOLATE met Water,

Melk, Ayeren, Suyker en Saffraan te mengen, om dat geen van de stoffen quaad zyn, schoon dat ze de kragt niet hebben, die 'er is in een suyvere onvervalste CHOCOLATE, want noch Melk, noch Ayeren, noch al de rest kunnen doen, 't geen dat de CACAO, Anys, Caneel, Nagelen, Indisch Koorn, en de verdere dingen, waar uyt de compositie van CHOCOLATE bestaat, magtig zyn, om te doen in 't lichaam der geener, die dese drank gebruyken.

Benodigheden (moderne versie)

- 150 g cacaobonen
- 1 l melk
- 75 g suiker
- 1 theelepel anijs
- 1 theelepel ceylon kaneel
- snuifje kruidnagel
- 3 eetlepels maïzena

Bereiding

Maal de cacaobonen fijn in een vijzel tot een plakkerige massa. Doe de melk met de suiker, anijs, kaneel en kruidnagel in een pan en breng tegen het kookpunt aan. Schraap alle cacao uit de vijzel en voeg toe. Neem een garde en roer krachtig tot de cacao oplost. Doe de maïzena in een kommetje en los op met een beetje koude melk tot een glad papje. Voeg het toe aan de warme chocolademelk. Roer met een garde door tot de drank wat dikker wordt. Zet weer op het vuur en laat zachtjes pruttelen. Serveer in kopjes.

Cornelis Bontekoe (1647-1685) is een Nederlandse arts uit de 17e eeuw, opgeleid in Leiden. Hij werkte als lijfarts van de keurvorst van Brandenburg. Hij schrijft een *Theeboek* waarin hij de volgens hem medicinale eigenschappen van thee opsomt. Of zoals hij het zelf schrijft: ... *de groote kragten van 't selve in Gesondheyt en Siekten. Benevens een kort discours Op het Leven, de Siekte en de Dood: mitsgaders op de Medicijne van dese tijd. Ten dienste van die gene, die lust hebben, om Langer, Gesonder, en Wijser te leven.*

Later, in 1685, voegt hij hoofdstukken toe over chocolade en koffie. Alle positieve kwaliteiten voor de gezondheid van het lichaam en

ook een aantal bereidingswijzen van *chocolate* - zoals chocolate toen genoemd werd - worden beschreven.

Probeer het recept zeker uit!

Chocoladekan, zilver en gezwart hout, Bergen, 1773

DE VERLICHTING EN GODSDIENST

In de 18e eeuw ontwikkelt zich een nieuwe visie op mens en maatschappij. De filosofie van de Verlichting spoort de mens aan om zelfstandig na te denken, de rede te gebruiken en zo ook los te komen van door macht of traditie opgelegde ideeën. Ze volgt een rationele wetenschappelijke methode om tot kennis en wetenschap te komen. De ideeën van filosofen zoals **Kant, Voltaire, Montesquieu** of **Rousseau** worden ruim verspreid via encyclopedieën, waaronder deze van de Franse auteurs **Diderot en d'Alembert**. De encyclopedieën verzamelen kennis en verworven inzichten, en willen aanzetten tot meer nadenken.

Model voor een monument ter ere van
Jean-Jacques Rousseau, J.R.N. Lucas
de Montigny, terracotta, 1790

KANT, Immanuel, Beantwoording van de Vraag: Wat is Verlichting? In *Psychoanalytische Perspectieven*, 2012, 30, 3, p. 339-345, vertaling Elisabeth Van Dam en Filip Geerardyn

Verlichting is het uittreden van de mens uit zijn zelfverschuldigde onmondigheid. Onmondigheid is het onvermogen zich van het eigen verstand te bedienen zonder de leiding van een ander verstand te volgen. Deze onmondigheid is zelf verschuldigd wanneer de oorzaak ervan niet voortkomt uit een gebrek aan verstand, maar uit besluiteloosheid en uit een gebrek aan moed in het gebruik ervan zonder leiding van anderen. Sapere aude! Heb moed je van je eigen verstand te bedienen is daarom de lijfspreuk van de Verlichting.

Autorité politique, dans DIDEROT et d'ALEMBERT, Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts des Lettres et des Métiers, t.1, Paris, 1751, p. 898.

Aucun homme n'a reçu de la nature le droit de commander aux autres. La liberté est un présent du ciel, et chaque individu de la même espèce a le droit d'en jouir aussitôt qu'il jouit de la raison (...). Toute autre autorité vient d'une autre origine que la nature. Qu'on examine bien et on la fera toujours remonter à l'une de ces deux sources : ou la force et la violence de celui qui s'en est emparé, ou le consentement de ceux qui s'y sont soumis par un contrat fait ou supposé entre eux et à qui ils ont déferé l'autorité (...).

La puissance qui vient du consentement des peuples suppose nécessairement des conditions qui en rendent l'usage légitime utile à la société, avantageux à

la république, et qui la fixent et la restreignent entre des limites ; car l'homme ne peut ni ne doit se donner entièrement et sans réserve à un autre homme, parce qu'il a un maître supérieur au-dessus de tout, à qui il appartient tout entier. C'est Dieu dont le pouvoir est toujours immédiat sur la créature, maître aussi jaloux qu'absolu, qui ne perd jamais de ses droits et ne les communique point. Il permet pour le bien commun et le maintien de la société que les hommes établissent entre eux un ordre de subordination, qu'ils obéissent à l'un d'eux ; mais il veut que ce soit par raison et avec mesure, et non pas aveuglement et sans réserve, afin que la créature ne s'arroge pas les droits du créateur. Toute autre soumission est le véritable d'idolâtrie(...).

Le prince tient de ses sujets mêmes l'autorité qu'il a sur eux ; et cette autorité est bornée par les lois de la nature et de l'État... Le prince ne peut donc disposer de son pouvoir et de ses sujets sans le consentement de la nation et indépendamment du choix marqué par le contrat de soumission...

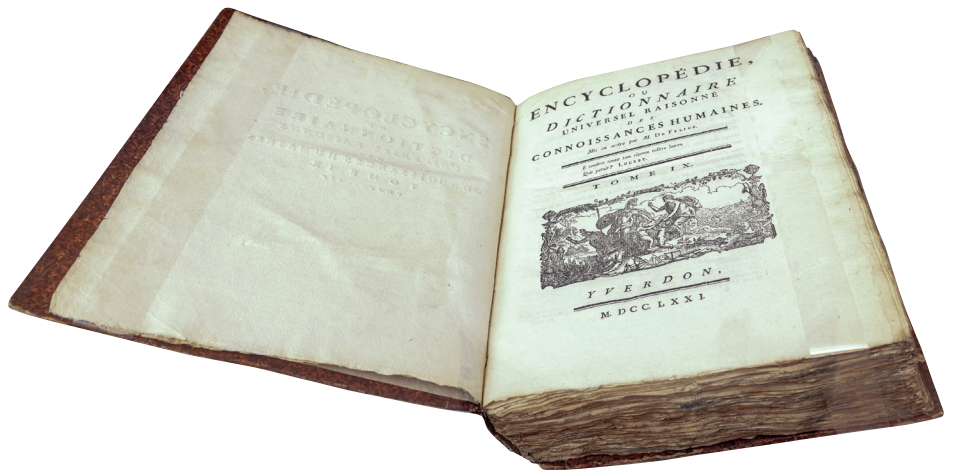
In de encyclopedie van Diderot en d'Alembert komt het lemma *Autorité politique* aan bod. Ze stellen heel duidelijk dat niemand van nature het recht krijgt om een ander te bevelen en dat vrijheid een individueel basisrecht is. Macht heeft instemming nodig. Een vorst ontleent zijn macht aan zijn onderdanen. Deze ideeën zijn erg revolutionair in een politieke context van absolutisme.

Schrijfsset, hard porselein, porselein
manufactuur van Höchst, 1770-1800

OBJECT

Fortunato Bartolomeo De Felice (1723-1789) publiceert tussen 1770 en 1780 de *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné des connaissances humaines* of 'Encyclopedie of universeel verklarend woordenboek van de menselijke kennis'. Het werk verzamelt de ontdekkingen en kennis, ontstaan onder invloed van de Verlichting en is geïnspireerd door het protestantisme en waarden als vrijheid van meningsuiting. Daarom wordt het ook de *Protestantse Encyclopedie* of de *Encyclopedie van Yverdon* (plaats waar het uitgegeven werd) genoemd. Dit in contrast met het katholicisme dat meer beper-

kingen oplegt of dit soort publicaties verbiedt. De Protestantse Encyclopedie kent een ruime verspreiding, vooral in Noord-Europa.

F.B. De Félice (dir.), *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné des connaissances humaines*, t. I, papier, leer, Yverdon, 1770

DOCUMENT

DE FÉLICE, F.B., *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné des connaissances humaines*, t. I, 1770-1780, introduction p. viii-x

Il faut avouer qu'il serait de la plus grande utilité de trouver réunies dans un seul livre, les principales découvertes de l'esprit humain, les principes des Sciences & des Arts, les pratiques les mieux choisies, les plus heureuses, pour la conservation, les nécessités & les agréments de la vie. On gagnerait par-là un temps bien précieux, qui pourrait plus utilement être employé à faire de nouvelles recherches, & épargnerait en même temps des frais très considérables pour l'achat d'une infinité de livres, dans lesquels toutes ces diverses connaissances sont dispersées. (...)
La Religion que nous professons,

le Gouvernement sous lequel nous avons le bonheur de vivre, nous permettent de tracer librement le tableau des connaissances humaines, tel qu'il est, sans consulter d'autres lois, que celles qu'imposent l'estime pour le vrai, l'amour pour le bien; en un mot les lumières d'une raison éclairée, sans craindre d'être opprimés par ce pouvoir aussi monstrueux que redoutable, dont l'ignorance, le fanatisme, la superstition, l'orgueil, l'avarice & la cruauté se servent pour étouffer la vérité ou en arrêter les progrès (...).
Le grand Art donc d'un Auteur de Dictionnaire Philosophique, consiste à s'approcher, autant qu'il peut, de la manière de penser la plus reçue par les personnes éclairées, par les Auteurs qui ont consacré avec le plus de succès leur temps et leurs talents à la découverte des

vérités, dont le tableau doit faire le sujet du Dictionnaire. Un bon Dictionnaire Philosophique sera par conséquent celui d'un Auteur, qui possédant sa matière à fond, en disposera les articles par ordre alphabétique, en exposera les idées les plus justes, les plus conformes à ce que les plus grands hommes en ont pensé. C'est par là même que la connaissance des véritables sources fait le fond principal d'un Auteur d'un Dictionnaire; & elle doit être accompagnée d'un goût fin, d'un jugement solide. Puiser dans d'excellentes sources sans goût & sans jugement; ou être fourni de goût & de jugement, & manquer des véritables sources, on ne sera jamais en état de faire un bon Dictionnaire (...).

Terwijl het protestantisme eerder soberheid en persoonlijke devotie promoot, investeert de katholieke kerk met de contrareformatie in uiterlijk vertoon om zijn macht te consolideren: nieuwe kerken worden gebouwd in een uitbundige barok- en rococostijl. Kunstenaars worden aangetrokken voor het kerkmeubilair.

OBJECTEN

Het beeld in terracotta van de heilige Andreas is een model voor een monumentaal houten beeld ter versiering van een kerkaltaar. De beeldhouwer Walter Pompe is een leerling van Rubens en is bekend als één van de belangrijkste beeldhouwers in Antwerpen.

Walter Pompe, Heilige Andreas, terracotta, Antwerpen, 1773

Heiligencultus en mirakels blijven belangrijk in het katholiek geloof en de liturgie. Deze sluier in kostbare Brusselse kant is daarvan een voorbeeld. De Heilige Helena was de moeder van keizer Constantijn (4e eeuw) en knielt met het kruis onder haar arm. Dat zou ze volgens de legende teruggevonden hebben tijdens een pelgrimstocht naar Jerusalem en vandaar bracht

Zegeningsdoek, kant, linnen, Brussel, 1720

ze het mee naar Constantinopel. Dit type velum of sluier diende om over de kelk te leggen tijdens de eredienst, tot het moment van de offerande. De uitvoering in heel fijne kant weerspiegelt de rijkdom van de kerk.

De kelk is de beker waaruit de priester de gewijde wijn drinkt tijdens de eucharistieviering, een belangrijk moment tijdens de katholieke eredienst waarbij men het offer van Christus herdenkt.

Kelk met het wapen van de prins-bischoep van Luik Constantin François de Hoensbroeck, G.L.S., zilver, Henrotay, Luik, 1789

Hij is versierd met het wapenschild van de prins-bischoep van Luik, Constantin François de Hoensbroeck, wat niet enkel getuigt van de macht en de rijkdom van het instituut, maar ook die van de prins-bischoep.

De verlichtingsfilosofen waren niet tegen religie, maar tegen de uitwassen ervan, vooral autoritaire. Voor hen kon geloof niet blind zijn: het moest beleefd worden in overeenstemming met de rede.

DOCUMENTEN

Adorer, honorer, révéler, dans DIDEROT et d'ALEMBERT, Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts des Lettres et des Métiers, t. 1, Paris, 1751, p. 144

Adorer, honorer, révéler : ces trois verbes s'emploient également pour le culte de religion et le culte civil. Dans

le culte de religion, on adore Dieu, on honore les Saints, on révère les reliques et les images. Dans le culte civil, on adore une maîtresse, on honore les honnêtes gens, on révère les personnes illustres et celles d'un mérite distingué. En fait de religion, adorer c'est rendre à l'être suprême un culte de dépendance et d'obéissance (...).

Dans le style profane, on adore en se dévouant entièrement au service de ce qu'on aime et en admirant jusqu'à ses défauts (...). La manière d'adorer le vrai Dieu ne doit jamais s'écarter de la raison, parce que Dieu est l'auteur de la raison et qu'il a voulu qu'on s'en servit même dans les jugements de ce qu'il convient de faire ou ne pas faire à son égard.

De verlichtingsfilosofen nemen afstand van de katholieke godsdienst, en dan vooral van de autoritaire uitwassen ervan en het 'blind geloof'. Geloof moet de rede dulden. De argumentatie van wetenschapsfilosofen wordt door de kerk met argusogen gevolgd: wonderen blijken plots geen wonderen, maar verklaarbare natuurfenomenen.

VOLTAIRE, Filosofisch woordenboek of De rede op alfabet. Vertaald door J.M. Vermeer-Pardoen. 3e dr. Amsterdam: Van Gennep, 2007, p. 511

*Wonderen
(...) Waarom zou God een wonder verrichten? Om voor sommige wezens een bepaald doel te bereiken! Hij zou dus zeggen: 'Door de schepping van het heelal, door Mijn goddelijke raadsbesluiten, door Mijn eeuwige wetten, heb Ik er niet in kunnen slagen om een bepaald doel te bereiken; Ik ga Mijn eeuwige ideeën, Mijn onveranderlijke wetten veran-*

deren, om te proberen tot stand te brengen wat Ik daarmee niet voor elkaar heb kunnen krijgen.' Dat zou een zwaktebod zijn, en geen bewijs van Zijn macht. Dat zou, zo schijnt het, in Hem de meest ondenkbare tegenstrijdigheid zijn. Zo beschouwd betekent veronderstellen dat God wonderen zou doen in werkelijkheid Hem beledigen (als mensen God tenminste kunnen beledigen). Het betekent dat je tegen God zegt: 'U bent een zwak, onstandvastig wezen.' Het is dus onzinnig om aan wonderen te geloven, het is in zekere zin God te schande zetten.

Voltaire (1695-1778) heeft een tijdje samengewerkt met Diderot en d'Alembert voor de Grote Encyclopedie, maar beslist om een eigen *Filosofisch Woordenboek* (1764) te schrijven, dat op een samenvattend wijze zijn filosofische en religieuze ideeën weergeeft. Hij noemt het een bron van alle kennis en een strijdschrift tegen bijgeloof en onverdraagzaamheid. Ironie is hem niet vreemd. Lees maar wat hij schrijft onder het lemma *Miracle* oftewel *Wonderen*. Aanvankelijk publiceert hij dit woordenboek anoniem en ontkent zelfs dat hij de auteur is. Het werk leidt tot grote verontwaardiging en komt onmiddellijk terecht op de verboden boekenlijst in Rome, de index.

Buste van Voltaire, biscuit porselein, Manufactuur van Doornik, 1765-75

WETENSCHAP EN TECHNOLOGIE

In de 18e eeuw kent het wetenschappelijk onderzoek en de technologische vooruitgang een hoge vlucht. Het is een ontwikkeling uit vorige eeuwen die zich doorzet: denk aan beroemde 17e-eeuwse wetenschappers als Isaac Newton en Christiaan Huygens bijvoorbeeld.

Onderzoekers specialiseren zich in domeinen als scheikunde, natuurkunde, wiskunde, plantkunde, filosofie, geschiedenis, ... De inzichten vinden ingang bij het grote publiek, dankzij de salons, academies, wetenschappelijke genootschappen en encyclopedieën.

De technologische vooruitgang leidt tot ontwikkeling van nieuwe machines en doorgedreven mechanisatie van ambachten en handenarbeid. De industriële revolutie is gestart...

Revolutionaire skeletklok, L. Ridel (horlogemaker) en J. Coteau (emailleur), wit marmer, verguld en geëmailleerd brons, Parijs, 1796

Toile de Jouy, bedrukt katoen, Frankrijk (?), ca. 1778

De manufactuur in Jouy-en-Josas (Île-de-France) drukt in 1760 de eerste *Toiles de Jouy*. Deze stoffen, herkenbaar aan hun landschappen vol personages in indigoblauw en meekraprood, worden snel een groot succes. De bedrukte katoenen doeken zijn geïnspireerd op de *indiennes* of *shintz*. Al in de 17e eeuw werden deze stoffen uit Indië ingevoerd in Europa via het handelsnetwerk van de overzeese compagnieën. Het luchtige katoen was veel aangenamer om dragen dan het gekende linnen en laken van wol. De import is een ernstige concurrent voor de Europese linnen- en lakennijverheid omdat de handarbeid in Indië goedkoper was of anders gezegd de arbeid daar nog meer geëxploiteerd werd. Als antwoord en om de productiekost te verlagen, gaat men spin- en weefgetouwen in ijltiem-

po mechaniseren. Met de uitvinding van de vliegende spoel door John Kay in 1733 kan men vanaf dan bredere stoffen weven en ook stoffen zonder naden. Ook het spinnen wordt geautomiseerd met de *Spinning Jenny* van James Haergreaves - gebrevetteerd in 1770 - en de *Mule-Jenny* van Samuel Crompton in 1779 (die clandestien Gent bereikte vanuit Manchester, in 1798). Door de mechanisatie van spinnen en weven gaan veel arbeidsplaatsen verloren. Een machine bediend door 1 arbeider vervangt 100 arbeiders. Het protest blijft niet uit, maar de tijd van de handwever en handspinner is definitief voorbij.

De bedrukte katoenen stoffen worden gebruikt om huizen te decoreren, maar ook voor - eenvoudige en goedkopere - kleding.

Ook in Tervuren, op het landgoed van Karel van Lotharingen, worden manufacturen opgericht: voor het weven en bedrukken van katoen en behangpapier (*papier peint*), voor het beschilderen van porselein,...

Bord van het *Servies Gele leeuw* van August de Stercke, hard porselein, Manufactuur van Meissen, 1730

In 1750 wordt met de steun van Maria-Theresia van Oostenrijk de Manufactuur van Doornik opgericht: hier wordt zacht porselein gemaakt, wat betekent dat de klei geen kaolien bevat.

Deze bouillonkop maakt deel uit van het uit 1593 stuks bestaande *Buffon-vogelservies* van de hertog van Orléans, besteld in Doornik (zie hoofdstuk 1).

Servies van de hertog van Orléans, bouillonkop, zacht porselein, Manufactuur van Doornik, 1787-1792

Het productieproces van porselein is eeuwenlang een goed bewaard geheim van China, Korea en Japan gebleven. Door volgehouden experiment wordt uiteindelijk het recept met de juiste verhoudingen in klei en porseleinaarde (kaolien) ook in Europa gevonden en is er een alternatief voor de import uit Azië.

De eerste productie ontstaat in 1708 in Meissen in Saksen waar een kaolienafzetting wordt gevonden. De decoratie is aanvankelijk nog sterk geïnspireerd op de oosterse vormen en kleuren en pas later ontstaat een eigen Europese stijl. Dit bord van het servies met de *Gele Leeuw* is een mooi voorbeeld hiervan. Het Meissen porselein toont in de schildering invloed van het Japanse Imari porselein qua vormen en kleur: een oosterse leeuw in een asymmetrisch decor met veel onversierde ruimte, op een helder witte achtergrond en oranje-rode accenten. Door wetenschappelijk experiment en het op punt stellen van baktechnieken (spel van oxides en temperaturen) ontstaan bij de opeenvolgende bakfases de prachtige kleuren.

BUFFON, George Louis Leclerc. De kleine Buffon, of natuurlijke historie der dieren, ten dienste der jeugd: Dl. 4. Dordrecht: J. Zender, 1833.

Er is geen vogel, waarvan de soort meer algemeen verspreid is; want men vindt hem aan de Kaap de Goede Hoop, in Rusland, Tartarije en zelfs in China. Bijna gedurig zwervende, houden zij zich in de streken, waar het hun bevalt, niet langer op, dan voor hen noodig is, om er eene zachte en gematigde lucht te genieten, en aldus bestaat voor hen, wegens hunnen regelmatige verhuizingen, het jaar slechts uit twee lenten en twee zomers, daar zij bij de aannadering der koude

zich terstond verwijderen.

Daar de kwartels niet dan bij den nacht trekken, heeft men de aanmerking gemaakt, dat de maan hun noodzakelijk scheen te zijn, om hunne vlugt te regelen. Ten minste, en dit zou men hiervoor als eene reden kunnen bijbrengen, vindt men ze altijd, bij helderen maneschijn, in grooter aantal te zamen.

Het mannetje heeft bruine vlekken onder de oogen, en een zwart bandje om den hals, daar het wijfje, dat gemeenlijk een weinig groter is, een grijzen hals zonder bandje heeft. Aan de borst heeft zij eene grijze, met kleine zwarte vlekken doormengde kleur.

Voor de decoratie gebruikt men het boek *Histoire Naturelle* van J.-L. Leclerc, graaf van Buffon: dit prachtige boek bevat exacte weergaves van vogels en planten met hun wetenschappelijke benaming en beschrijving van hun gedrag. Een Nederlandstalige vertaling voor kinderen verschijnt in 1833.

De verschillende vogels die afgebeeld worden op elk van de stukken van het servies worden ook bij naam vermeld op de onderkant ervan. Enerzijds toont het de pracht en praal waarmee de adel zich omringde, anderzijds zie je – ook bij de adel – de interesse in de exacte weergave en beschrijving van de natuur.

De Guilloché draaibank wordt gebruikt voor het -mechanisch- graveren van geometrische versieringen op metaal, ivoor of hout. Met een metalen stift graveert deze draaibank rozetvormige, ovalen of slingervormige versieringen op soms piepkleine voorwerpen. Kijk naar het prachtige delicate werk op dit sleuteltje. Bedoeld om een zakhorloge op te winden getuigt het van een onwaarschijnlijke finesse. Het brede deel kan open en bevat een portretmedaillon. De uitvoering *en pomponne* is een uitvinding van twee edelsmeden uit de 18e eeuw: het gaat om goudimitatie, op basis van een legering van koper.

Horloge sleutel, pomponne guilloché, Frankrijk (?), 1780-1800

Guilloché draaibank, hout, ijzer, messing, 1720 (de werkbank is modern), Oostenrijkse Nederlanden

De draaibank wordt ook gebruikt bij de decoratie van klokken en uurwerken. De mechanismen worden steeds verfijnder en preciezer. In 1776 verschijnt ook de secondewijzer. De klokken zijn pronkstukken om mee uit te pakken en het meten van de tijd fascineert: het mechanisme is in sommige modellen zichtbaar en de tijdsaanduiding wordt aangevuld met kalenders, maanstanden, dierenriem, zonnetijd, enz. Op deze skeletklok kun je bijvoorbeeld het mechanisme doorheen de wijzerplaat zien. De wijzerplaat geeft niet alleen de verdeling in uren, minuten en seconden weer, maar ook de 12 maanden van de revolutionaire kalender, zoals *brumaire* (mistmaand, oktober), *frimaire* (koude maand, december), *germinal* (kiemmaand, maart), enz. Op een andere klok, tentoongesteld in de zaal met de wetenschappelijke instrumenten elders in het museum, zijn zelfs twee wijzerplaten aangebracht: een duodecimale met de Gregoriaanse kalender en dagindeling en een decimale met de revolutionaire. Het decimale stelsel, ingevoerd bij decreet van 24 november 1793, voorzag o.a. in de verdeling van de dag in tien uur van 100 minuten en van de maand in drie decades van tien dagen. Het nieuwe systeem van de tijdmeting, gebaseerd op het nieuwe metrische systeem (1 liter = 100 cl) blijkt te ingewikkeld en wordt één jaar later al afgeschaft.

Revolutionaire skeletklok, L. Ridet (horlogemaker) en J. Coteau (emailleur), wit marmer, verguld en geëmailleerd brons, Parijs, 1796

Revolutionaire skeletklok, Bisson (horlogemaker) en J. Coteau (emailleur), wit marmer, verguld en geëmailleerd brons, Parijs, 1793-94

Deze klok is te zien in de zalen Precisie-instrumenten.

WERELDHANDEL EN KOLONISATIE

In een wereld die meer en meer zijn geheimen prijsgeeft als gevolg van expeditie overzee en ontdekkingsreizen -vaak in opdracht van een vorst met koloniseringsdrang- neemt de wereldhandel sterk toe. Producten als koffie, thee, cacao, suiker en katoen zijn enorm gegeerd in de gegoede kringen van Europa. Havens draaien op volle toeren om de uitheemse voeding, materialen en voorwerpen van schepen van de verschillende compagnieën om te slaan. De groeiende vraag naar producten gaat gepaard met toenemende uitbuiting van de lokale bevolking en ontwikkeling van de slavernij.

Theepot, zilver, gezwart hout,
S.J. Moreau, Gent, 1735

DOCUMENT

LA PÉROUSE, *Voyage de Lapérouse autour du monde*, Paris, 1797 (édition 1831), p. 203-204

Les Chinois font avec les Européens un commerce de cinquante millions, dont les deux cinquièmes sont soldés en argent, le reste en drap anglais, en calin (alliage de plomb et d'étain, utilisé pour faire des boîtes à thé) de Batavia ou de Malac, en coton de Surate ou du Bengale, en opium de Patna, en bois de santal, et en poivre de la côte de Malabar. On apporte aussi d'Europe à la Chine quelques objets de luxe, comme les glaces de la plus grande dimension, montres de Genève, corail, perles fines; mais ces derniers articles doivent à peine être comptés, et ne peuvent être vendus avec avantage qu'en très petite quantité. On ne rapporte en échange de toutes

ces richesses que du thé vert ou noir, avec quelques caisses de soie écrue pour les manufactures européennes. Je ne compte pour rien les porcelaines qui lestent les vaisseaux, et les étoffes de soie qui ne procurent aucun bénéfice. Aucune nation ne fait certainement un commerce aussi avantageux avec les étrangers, et il n'en est point, cependant, qui imposent des conditions aussi dures, qui multiplient avec plus d'audace les vexations, les gênes de toute espèce; il ne se boit pas une tasse de thé en Europe qui n'ait coûté une humiliation à ceux qui l'ont acheté à Canton, qui l'ont embarqué, et ont sillonné la moitié du globe pour apporter cette feuille dans nos marchés.

Jean-François de Galaup (1741-1788), graaf van Perugia (Pérouse in het Frans), wordt in 1783 door koning Lodewijk XVI aangesteld om een expeditie rond de wereld op touw te zetten. Doel is om onder meer de ontdekkingen van de Engelsman James Cook aan te vullen, vooral op gebied van cartografie. De vloot van twee schepen doet verschillende delen van de wereld aan: Paaseiland, Alaska, Californië, Macau, de Koerileilanden, de Japanse zee, Samoa, Australië. ... Waarschijnlijk hebben de schepen schipbreuk geleden in 1788 in de buurt van Vanikoro (Salomonseilanden). Postuum verschijnt in 1797 een boek van Pérouse, waarin hij de bezochte landen en volkeren beschrijft. Dit fragment vertelt over de handelscontacten tussen Europa en China. De Chinezen exporteren thee, zijde en porselein. In ruil bezorgt Europa hen katoen uit Bengalen, luxe objecten als Europese spiegels, zakhorloges uit Genève en parels. De auteur legt de nadruk op het handelsonevenwicht: de uitwisselingen staan onder strenge beperkingen van de kant van China. De tekst vermeldt ook de slechte werkomstandigheden van de handelaars en arbeiders.

OBJECTEN

In de tekst komt de handel van katoen uit Indië aan bod. Kijk naar de katoenen kamerjas (*caraco* genoemd). Deze is gemaakt uit gedrukt katoen uit Indië. Dit type stof kende een groot succes omdat het veel soepeler en lichter is dan de linnen en wollen stoffen in onze streken. Het wordt door dames binnen in huis gedragen in plaats van de ongemakkelijke *robe à la française*, die buitenshuis gedragen wordt.

Caraco/jas voor binnenshuis, bedrukt katoen, Indië (?), ca. 1780

Dit porseleinen kopje heeft een karakteristieke vorm. Het is smal en hoog, met plaats voor de *mousse du chocolat*. De bijzondere vorm vertelt hoe de chocoladedrank gedronken wordt, met opgeklopt schuim bovenop. Het kopje is gemaakt in Meissen, maar versierd met chinoiserieën. Oosterse invloeden zijn een grote bron van inspiratie voor 18e-eeuwse kunstenaars en ook erg in de mode bij wie het zich kon veroorloven.

Chocoladebeker en ondertasje met chinoiserieën, hard porselein, J.G. Höroldt (schilder), Manufactuur van Meissen, ca. 1730

Kunstenaars zijn vaak niet vertrouwd met de echte landschappen en decors uit het Verre Oosten. De weergave ervan is dus vaak bij benadering, of zelfs volledig fictief. Pieter Ledoux is een Brugse schilder die in vijf olieverfdoeken de vijf zintuigen schildert in een exotische setting. Ze zijn bedoeld als wandbekleding in plaats van wandtapijten. In dit doek zijn een aantal karakteristieke Chinese elementen herkenbaar in de kostuums uit de Qing periode (1644-1912), maar de natuurweergave met kokospalmen, een laurierstruik en een papegaai zijn een uiting van wat men exotisme noemt.

De Reuk, olie op doek, P. Ledoux, Brugge, tweede helft 18e eeuw

De internationale handel genereert grote winsten. Dit zet reders en ondernemers aan om hun kans te wagen aan de andere kant van de wereld, meestal met nefaste gevolgen voor de lokale bevolking. Het opzetten van industrieën zoals plantages van suikerriet of katoen zorgen voor een uitbreiding van de slavenhandel. Miljoenen Afrikanen worden per schip naar de Caraïben en Amerika gebracht en op de plantages tot slavenarbeid gedwongen. Hun lijden en vreselijke levens- en werkomstandigheden brengen Verlichtingsfilosofen ertoe om luid te protesteren en te strijden voor de afschaffing van de slavernij.

DOCUMENTEN

RAYNAL, Guillaume Thomas François, *Wysgeerige en staatkundige geschiedenis van de bezittingen en den koophandel der Europeanen in de beide Indiën*. Amsterdam: Schalekamp, 1776, p. 377-378

Alle Europese Volken, welke voorby de Kaap de Goede Hoop zyn gesteevend, hebben getragt uitgestrekte heerschappyen in Asie te stigten. De Portugeezen, die den weg na deeze ryke gewesten hebben aangewezen, hebben 't eerst een voorbeeld gegeven van eene onbepaalde Eerzucht. Niet te vreden met het in bezit neemen der Eilanden, welke zo kostbaare voortbrengzels opleverden, met het aanleggen van sterkten, overal daar zy ze noodig hadden, met de onafhanklyke bezitting van den Oosterschen scheepvaart, hebben zy de wet willen stellen op Malabar,

welk, verdeeld zynde in veele kleine onafhanklyke heerschappen, nayverig en vyandig tegen elkander, genoodzaakt was den hals onder het juk te krommen. De Spanjaarden lieten in den beginne niet meer gemaatigdheids blyken. Vóór dat zy de Philippynsche Eilanden nog geheel veroverd hadden, welke het middelpunt hunner magt zyn moesten, deden zy poogingen om hunne heerschappy uit te breiden. Indien zy, zedert, het overige gedeelte van deezen onmeetelyken Archipel niet hebben te onder gebragt, indien zy alle nabuurige plaatzen hunne woede niet hebben doen gevoelen, de oorzaak hunner werkeloosheid moet alleen gezogt worden in de schatten van Amerika, welke, zonder hunne begeerte te verzadigen, hunne aandacht tot zich hebben getrokken. (...)

Guillaume-Thomas Raynal (1719-1796) is een verlichtingsfilosoof. Zijn *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes* is zeer interessant omwille van de geografische beschrijvingen en informatie over het dagelijks leven, maar in het bijzonder ook omdat hij zich uitspreekt over de wreedheid van de kolonisator en de slavernij veroordeelt. Hij pleit expliciet voor een afschaffing van de kolonies en slavernij en voor rechtvaardigheid en gelijkwaardigheid.

VOLTAIRE, *Essai sur l'histoire générale et sur les mœurs et l'esprit des nations depuis Charlemagne jusqu'à nos jours*, 1757, chapitre 152

On comptait, en 1757, dans la Saint-Domingue française, environ trente mille personnes, et cent mille esclaves nègres ou mulâtres, qui travaillaient aux sucreries, aux plantations d'indigo, de cacao, et qui abrègent leur vie pour flatter nos appétits nouveaux, en remplissant nos nouveaux besoins, que nos pères ne connaissaient pas. Nous allons acheter ces nègres à la côte de Guinée, à la côte d'Or,

à celle d'Ivoire. Il y a trente ans qu'on avait un beau nègre pour cinquante livres ; c'est à peu près cinq fois moins qu'un bœuf gras. Cette marchandise humaine coûte aujourd'hui, en 1772, environ quinze cents livres. Nous leur disons qu'ils sont hommes comme nous, qu'ils sont rachetés du sang d'un Dieu mort pour eux, et ensuite on les fait travailler comme des bêtes de somme ; on les nourrit plus mal ; s'ils veulent s'enfuir, on leur coupe une jambe, et on leur fait tourner à bras l'arbre des moulins à sucre, lorsqu'on leur a donné une jambe de bois. Après cela nous osons parler du droit des gens !

In dit werk uit 1756 veroordeelt ook Voltaire (1694-1778) de slavernij fel. San Domingo is een Franse kolonie in de Caraïben. De arbeiders die tot slaaf zijn gemaakt op de plantages produceren vooral cacao, koffie en rietsuiker. Frankrijk koopt deze mensen in Afrika om ze vervolgens uit te buiten in gruwelijke omstandigheden. Hun levensverwachting is laag. Voltaire klaagt het onmenselijke en hypocriete gedrag aan van de plantagebeheerders en mensenhandelaars. Hij strijdt hevig voor de afschaffing van de slavernij.

OBJECT

Deze theepot, een veel gebruikt voorwerp, toont de ontmenselijking van tot slaaf gemaakte personen. Zonder twijfel geïnspireerd door de exotische afkomst van de thee, is de gietuit als een draak afgebeeld. Het houten handvat is versierd met een hoofd van een Afrikaan. Hij draagt oorbellen en een halsband als teken van zijn slavernij. Het is duidelijk dat hij een Afrikaan moet voorstellen die balanceert tussen de *goede wilde* en de *slaaf*.

Theepot, zilver, gezwart hout, S.J. Moreau, Gent, 1735

LIJST GEBRUIKTE PUBLICATIES:

- BUFFON, Georges-Louis Leclerc, *De kleine Buffon, of natuurlijke historie der dieren, ten dienste der jeugd: Dl. 4*. Dordrecht: J. Zender, 1833
- DE FÉLICE, F.B., *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné des connaissances humaines*, 1770-1780
- BONTEKOE, Cornelis, *Tractaat van het excellentste kruyd Thee*, 's Gravenhage, 1685
- DIDEROT et d'ALEMBERT, *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts des Lettres et des Métiers*, Paris, 1751-1772
- KANT, Immanuel, *Beantwoording van de vraag: Wat is Verlichting?*, in *Psychoanalytische Perspectieven*, 2012, 30,3, Vertaling door Elisabeth Van Dam en Filip Geerardyn
- LA PÉROUSE, *Voyage de Lapérouse autour du monde*, Paris, 1797 (édition 1831)
- RAYNAL, Guillaume Thomas François. *Wysgeerige en staatkundige geschiedenis van de bezittingen en den koophandel der Europeanen in de beide Indiën*. Amsterdam: Schalekamp, 1776
- SIEYES, Emmanuel-Joseph, *Qu'est-ce que le Tiers-Etat ?*, 1789
- VAUBAN, *Projet d'une Dîme Royale*, 1707
- VOLTAIRE, *Filosofisch woordenboek of De rede op alfabet*, vertaald door J.M. Vermeer-Pardoen. 3e dr. Amsterdam: Van Gennepe, 2007
- VOLTAIRE, *Essai sur l'histoire générale et sur les mœurs et l'esprit des nations depuis Charlemagne jusqu'à nos jours*, 1757

COLOFON

EEN PROJECT VAN DE DIENST PUBLIEK / SERVICE AUX PUBLICS

Verantwoordelijke uitgever: Géraldine David (Algemeen directeur)

Franse tekst: Brigitte Fossion, avec la collaboration de Chloé Debeaulieu

Nederlandse tekst: Kristien De Henau

Nalezen: Stéphane Colin, Klara Herremans

Photos KMKG-MRAH

Vormgeving: Isabelle Hodiaumont

Beeldmateriaal © KMKG